

A Comparative Study of al-Fārābī's and Ibn Sīnā's Thought on the Role of Society in Human Happiness

Mousa abdollahinsab¹

Seyyed Ahmad Hosseini²

Doi:

10.30497/AP.2025.248835.1753

Abstract

Happiness, as the ultimate goal of human life, constitutes one of the most fundamental questions in Islamic philosophy. The Peripatetic philosophers, inspired by the Greek intellectual heritage and grounded in Islamic epistemological and religious principles, endeavored to provide a rational and systematic account of the relationship between the individual, society, and happiness. Within this framework, al-Fārābī and Ibn Sīnā, as two eminent representatives of the school, each approached the nexus of society and happiness in distinct ways. Al-Fārābī considered society an indispensable condition for attaining happiness. In his political and philosophical writings—most notably *Opinions of the People of the Virtuous City*—he regarded happiness as the ultimate telos of human life and introduced society as the necessary foundation for its realization. By contrast, Ibn Sīnā largely conceived of society as a means to livelihood and the satisfaction of human needs. On the one hand, al-Fārābī, through his idealistic vision and formulation of the virtuous city, viewed society as the cornerstone of human happiness; on the other hand, Ibn Sīnā, with his emphasis on livelihood and theoretical intellect, sought happiness less in social structures and more in the cultivation of reason and individual knowledge. Moreover, the two philosophers exhibit significant divergences in their accounts of the methods of attaining happiness, the mechanisms for realizing virtues, and the degree of emphasis placed on the rational, ethical, and religious dimensions of society. This study, by elucidating these fundamental differences, offers a new horizon for understanding the relationship between individual happiness and social structure in Islamic philosophy.

Keywords: Happiness; Society; al-Fārābī; Ibn Sīnā; Virtuous City.

1(Corresponding Author). PhD Candidate in Islamic Philosophy and Theology, Azarbaijan Shahid Madani University- Tabriz, Iran. mousaab436@gmail.com

2 .Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Hikmah, Azarbaijan Shahid Madani University – Tabriz, Iran. ahmadhosseinee@gmail.com

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش اجتماع در سعادت انسان^۳

موسی عبداللہی نسب^۴

سیداحمد حسینی^۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰

Doi: 10.30497/AP.2025.248835.1753

چکیده

سعادت به عنوان غایت نهایی حیات انسانی از بنیادی ترین مسائل فلسفه اسلامی است. فیلسوفان مشاء با الهام از میراث یونانی و تکیه بر مبانی معرفتی و دینی اسلام، کوشیده‌اند تا نسبت فرد، اجتماع و سعادت را عقلانی و نظام مند تبیین کنند. در این میان فارابی و ابن سینا به عنوان دو چهره شاخص این مکتب هریک در قالبی متمایز به بررسی پیوند اجتماع و سعادت پرداخته‌اند. فارابی اجتماع را شرطی ضروری برای نیل به سعادت می‌داند. وی در آثار سیاسی و فلسفی خود، به ویژه در آراء اهل مدینه فاضله، سعادت را غایت نهایی زندگی انسانی دانسته و اجتماع را شرط لازم برای تحقق آن معرفی کرده‌است؛ در حالی که ابن سینا اجتماع را بیشتر وسیله‌ای برای معیشت و رفع نیازهای زندگی تلقی می‌کند. از یک سو فارابی با نگاه آرمان‌گرایانه و طرح مدینه فاضله، اجتماع را زیربنای تحقق سعادت می‌داند و از سوی دیگر، ابن سینا با تأکید بر معیشت و عقل نظری سعادت را بیش از اینکه بر بنیاد ساختار اجتماعی بداند، در پرورش عقل و معرفت فردی جست‌وجومی‌کند. به علاوه دو فیلسوف در روش تحصیل سعادت، سازوکار تحقق فضایل و نیز میزان تأکید بر ابعاد عقلانی، اخلاقی و شرعی جامعه تفاوت‌های معناداری دارند. این مطالعه ضمن بازنمایی تفاوت‌های اساسی در اندیشه این دو متفکر، افقی تازه برای فهم نسبت سعادت فردی و ساختار اجتماعی در فلسفه اسلامی می‌گشاید.

واژگان کلیدی: سعادت، اجتماع، فارابی، ابن سینا، مدینه فاضله.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «نقش اجتماع در رسیدن انسان به سعادت در فلسفه اسلامی» دانشگاه شهید مدنی آذربایجان است.

۴. دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

mousaab436@gmail.com

۵. دانشیار گروه فلسفه و حکمت اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.

ahmadhosseinee@gmail.com

مقدمه

مسئله سعادت به‌عنوان غایت نهایی و مقصد برتر زندگی انسان از مهم‌ترین موضوعات اندیشه فلسفی در تمدن اسلامی به‌شمار می‌آید. این مسئله نه تنها به حوزه اخلاق فردی محدود نمی‌شود، بلکه با ابعاد اجتماعی، سیاسی و حتی الهیاتی حیات انسان پیوندی ناگسستنی دارد. از منظر فلسفه اسلامی سعادت حقیقتی جامع است که به کمال وجودی انسان در ابعاد جسمانی، نفسانی و عقلانی اشاره دارد و دستیابی به آن، مستلزم تحقق شرایطی است که بخشی در درون فرد و بخشی در بستر اجتماع شکل می‌گیرد؛ از همین رو همواره پرسش‌هایی بنیادین ذهن فیلسوفان مسلمان را به خود مشغول داشته است؛ از جمله اینکه چگونه انسان به سعادت می‌رسد؟ نقش اجتماع و ساختارهای آن در این مسیر چیست؟ و چه نسبتی میان کمال فردی و سامان سیاسی - اجتماعی برقرار است؟

اهمیت پژوهش در مسئله حضور در اجتماع برای سعادت را می‌توان براساس اهمیت مسئله سعادت توجیه کرد. از آنجاکه تفسیرهای گوناگونی از چیستی سعادت وجود دارد و هر مکتب فلسفی براساس مبانی خود به تبیین سعادت و رابطه آن با اجتماع می‌پردازد، مطالعه و تحقیق در این مسئله از نظر فیلسوفان مسلمان مهم و ضروری به‌نظر می‌رسد. فیلسوفان مشاء مسلمان با تأسی از میراث فلسفی یونان، به‌ویژه آموزه‌های ارسطو و افلاطون و تلفیق آن با مبانی معرفتی و دینی اسلام، دستگاه فکری منسجمی در باب سعادت و نقش اجتماع در تحقق آن بنا کرده‌اند. فارابی با طرح اندیشه مدینه فاضله بر آن بود که سعادت حقیقی جز در چارچوب اجتماعی عادلانه و مبتنی بر فضیلت حاصل نمی‌شود. از نظر فارابی انسان موجودی مدنی الطبع است و بدون همکاری و همیاری دیگران نه تنها نیازهای مادی او، بلکه کمالات معنوی اش نیز تحقق نمی‌یابد؛ بنابراین اجتماع برای فارابی نه صرفاً ابزاری برای رفع نیازهای معیشتی، بلکه زمینه‌ای ضروری برای نیل به سعادت است. در مقابل ابن‌سینا بیشتر بر کارکردهای معیشتی و تدبیر زندگی دنیوی اجتماع

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۴

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۴
تأکید دارد. در عین حال او سعادت را بیش از هر چیز در کمال عقل نظری و اتصال به عقل فعال می بیند؛ امری که مستقیماً وابسته به اجتماع نیست؛ بر این اساس بررسی تطبیقی دیدگاه های فیلسوفان مشاء درباره نسبت اجتماع و سعادت نه تنها ما را با لایه های گوناگون اندیشه سیاسی و اخلاقی آنان آشنا می سازد، بلکه روند تحول نگرش فلسفه اسلامی نسبت به نقش جامعه در نیل به کمال انسانی را نیز آشکار می کند. همین تفاوت رویکرد نشان دهنده گذار اندیشه اسلامی از تأکید بر اجتماع به سوی اصالت دادن به رشد فردی است؛ امری که بررسی آن می تواند به روشن شدن نسبت میان فرد، جامعه و سعادت در سنت فلسفه اسلامی کمک شایانی نماید.

پیشینه پژوهش

پژوهش های متعددی درباره اندیشه سیاسی فارابی و ابن سینا انجام گرفته است؛ با این حال به مقایسه تطبیقی دیدگاه آنان درباره نقش اجتماع در دستیابی به سعادت پرداخته نشده است. بیشتر تحقیقات یا بر مدینه فاضله فارابی متمرکز بوده اند یا بر مباحث نفس و عقل در فلسفه ابن سینا؛ از این رو بررسی تطبیقی دیدگاه این دو فیلسوف می تواند خلأی را در ادبیات پژوهشی موجود پر کند و نشان دهد که چگونه دو متفکر مشاء با وجود اشتراک در مبانی فلسفی، در تحلیل رابطه اجتماع و سعادت انسانی مسیرهای متفاوتی را پیموده اند. مطالعات این حوزه بیشتر به صورت پراکنده در کتاب ها، مقالات و پایان نامه ها مطرح شده اند و معمولاً دغدغه اصلی آن ها مباحثی دیگر بوده است. جست و جو در کتابخانه ملی، نرم افزارهای تخصصی فلسفه و کلام و سایر پایگاه های پژوهشی نشان داد که هیچ کتاب مستقلی به رابطه میان اجتماع و سعادت در اندیشه فیلسوفان اسلامی نپرداخته است.

می توان از میان آثار موجود به کتاب «حکمت عملی از نگاه فیلسوفان مسلمان: فارابی، ابن سینا و ملاصدرا» (ذبیحی، ۱۴۰۲) اشاره کرد. این اثر به مباحث کلی حکمت عملی، قوا و ماهیت نفس،

عقل نظری و عملی در آثار فیلسوفان مذکور پرداخته‌است؛ اما هدف مؤلف صرفاً گزارش حکمت عملی بوده و به نقش اجتماع در نیل به سعادت ورود نکرده‌است. همچنین کتاب اندیشه سیاسی متفکران مسلمان جلد ۱ و ۲ (علیخانی و همکاران، ۱۳۹۰) صرفاً بر واکاوی مبانی سیاسی و ساختارهای سیاسی و حکومتی متفکران مسلمان تأکید کرده و درباره رابطه اجتماع و سعادت بحث نکرده‌است.

در بررسی پایان‌نامه‌ها نیز مشخص شد که موضوع حاضر به‌طور مستقل مورد توجه نبوده‌است؛ برای نمونه رساله دکتری سعادت در حکمت اشراق و مشاء (مطالعه موردی افلاطون، ارسطو، فارابی و سهروردی) (عروتی موفق، ۱۳۹۲) بر تبیین مفهوم سعادت نزد این فیلسوفان متمرکز است؛ آن هم با تأکید بر مباحث اخلاقی و نه جایگاه اجتماع در سعادت. بررسی مقالات منتشر شده در پایگاه نورمگز و نشریات تخصصی نیز نشان می‌دهد اگرچه به‌طور پراکنده به موضوع ارتباط سعادت و سیاست از نظر فیلسوفان اسلامی پرداخته شده‌است، این پژوهش‌ها از لحاظ هدف و رویکرد با موضوع حاضر کاملاً متفاوت‌اند؛ برای نمونه مقاله «رابطه سعادت و سیاست از دیدگاه فارابی» (تورانی و همکاران، ۱۳۹۱) به مباحثی چون ماهیت سیاست در اندیشه فارابی، مدینه فاضله، عوامل مؤثر در سعادت و رابطه سیاست و سعادت می‌پردازد؛ اما نگاه جامعه‌شناختی فارابی و جایگاه اجتماع در مسیر دستیابی به سعادت تحلیل نشده‌است.

بنابراین بررسی‌های نگارنده نشان می‌دهد تاکنون پژوهشی منسجم و جامع که مستقیماً به نقش اجتماع در دستیابی به سعادت در اندیشه فارابی و ابن‌سینا بپردازد، انجام نگرفته‌است. به‌طور کلی می‌توان گفت پژوهش‌های پیشین یا به بررسی مفهوم سعادت در اندیشه فیلسوفان اسلامی محدود بوده‌اند یا به ارتباط میان سیاست و سعادت پرداخته‌اند، بدون اینکه به نقش و جایگاه اجتماع در این فرآیند توجه داشته باشند. جنبه نوآوری پژوهش حاضر در تمرکز بر بُعد اجتماعی سعادت در

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۶

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۶

اندیشه این دو فیلسوف است؛ از این رو پژوهش حاضر تلاش می‌کند با رویکردی تطبیقی دیدگاه‌های فارابی و ابن سینا را درباره نقش اجتماع در وصول به سعادت انسان بررسی کند. در این چارچوب تلاش می‌شود ضمن تبیین مبانی نظری هر متفکر، نقاط اشتراک و افتراق آنان آشکار گردد و به این پرسش پاسخ داده شود که: از نگاه هر یک اجتماع چه نقشی در سعادت و تکامل انسان دارد؟ این بررسی افزون‌بر روشن کردن بنیان‌های نظری فلسفه سیاسی و اجتماعی مشائیان می‌تواند افق‌های تازه‌ای را برای فهم نسبت میان انسان و اجتماع در اندیشه اسلامی باز کند.

۱. دیدگاه فارابی

ابونصر فارابی (۲۵۹-۳۳۹ هـ.ق) از برجسته‌ترین فیلسوفان مشائی در جهان اسلام است. در اندیشه او اجتماع نقشی بنیادین در مسیر کمال و سعادت انسان دارد. وی تحت تأثیر عمیق افلاطون و ارسطو دیدگاه‌های نوآورانه‌ای در فلسفه سیاسی، اخلاق و دین مطرح کرده و در آثاری همچون «آراء اهل المدينة الفاضلة»، «السیاسة المدنیة» و «تحصیل السعادة» به تفصیل به موضوعاتی چون اجتماع، مدینه، سیاست و نسبت آن‌ها با سعادت انسان پرداخته است.

۱-۱. چیستی سعادت از نظر فارابی

از نظر فارابی (۱۳۷۹) سعادت عالی‌ترین خیر و غایت نهایی حیات انسانی است. هر آنچه انسان را در رسیدن به سعادت یاری رساند، خود نیز خیر محسوب می‌شود؛ با این تفاوت که خیر بودن آن ذاتی نیست؛ بلکه به دلیل نقش ابزاری و سودمندی‌اش در نیل به سعادت ارزشمند است. در مقابل هر آنچه مانع دستیابی به سعادت گردد، شر محسوب می‌شود؛ بنابراین خیر می‌تواند امری طبیعی یا حاصل اراده انسانی باشد؛ همچنان‌که ممکن است شر نیز ریشه در طبیعت داشته باشد یا نتیجه انتخاب و اراده انسان باشد (ص. ۲۳۷). سعادت غایتی است که همگان در پی آن‌اند؛ زیرا نوعی کمال محسوب می‌شود و هر کمالی به دلیل خیر بودنش مطلوب انسان است. از میان امور خیر متکثری که انسان برمی‌گزیند، سعادت سودمندترین و برترین

خیر است؛ بدین سان سعادت کامل ترین غایت انسانی است که همه کوشش‌ها در نهایت به سوی آن جهت می‌یابند. خیرات به دو دسته تقسیم می‌شوند: الف) برخی وسیله‌ای برای دستیابی به غایات دیگرند؛ مانند ورزش یا مصرف دارو و ب) برخی به دلیل خودشان برگزیده می‌شوند. سعادت در زمره این دسته از خیر است (فارابی، ۱۳۸۴، ص. ۸۳).

هر موجودی به گونه‌ای پدیدآمده که بتواند به بالاترین درجه کمالی برسد که متناسب با مرتبه وجودی خاص اوست. کمال ویژه انسان که نهایت توان بالقوه او را در مرتبه انسانی‌اش نمایان می‌سازد، «سعادت نهایی» یا «سعادت قُصوی» نامیده می‌شود. جزئی که برای نیل به این هدف پدیدآمده، «جزء عادل» نام دارد. هر حرفه یا فعالیتی که هدفش تحقق این غایت باشد، حرفه‌ای عادلانه و فاضله به‌شمار می‌رود (فارابی، ۱۴۱۳، ص. ۱۷۰).

فارابی (۱۹۹۱م) به مراتب مختلف سعادت معتقد است که برخی مادی‌اند. اتفاقاً این یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های فارابی و ابن سیناست. وی در آثارش از سعادت قصوی، سعادت دنیوی، سعادت اخروی، سعادت حقیقی و ظنی نام می‌برد. وی دستیابی به هر سعادت را در گرو رفتار و اعمال می‌داند. او معتقد است سعادت بر دو گونه است: سعادت که تنها گمان می‌رود سعادت باشد، درحالی‌که در حقیقت چنین نیست؛ و سعادت که واقعاً سعادت است و آن سعادت است که به دلیل خود آن خواسته می‌شود، نه به عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به چیزی دیگر. هنگامی که این سعادت حاصل شد، دیگر نیازی به طلب چیز دیگری نیست. این سعادت در زندگی دنیوی تحقق نمی‌یابد؛ بلکه در زندگی دیگری است که پس از این زندگی خواهد آمد و آن را «سعادت قصوی» می‌نامند (ص. ۵۲). این همان سعادت برتر و نهایی است که باید به دلیل خود آن جست‌وجو شود؛ زیرا خیر مطلق است و نفس انسانی نیز زمانی که به سوی عقل بالاتر از خود میل کند، آن را طلب می‌کند. (دی‌بور، بی‌تا، ص. ۱۸۳).

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۸

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۸

فارابی (۱۹۹۶م) معتقد است غایت‌هایی مانند ثروت، کرامت و لذات اگر فقط در همین زندگی هدف قرار گیرند، سعادت واقعی نیستند. همچنین افعال و سنن را از هم تمییز می‌دهد و توضیح می‌دهد آنچه به وسیله آنها می‌توان به سعادت واقعی دست یافت، خیرات، زیبایی‌ها و فضایل‌اند و آنچه غیر از این‌هاست، شرور، زشتی‌ها و نقایص به‌شمار می‌آیند (ص. ۷۹).

فارابی (۱۳۷۹) باور دارد هدف اصلی انسان رسیدن به سعادت حقیقی است؛ بنابراین باید راه‌هایی که مردم را به سعادت می‌رساند، روشن گردند. شرط رسیدن به سعادت این است که عقل فعال به مردم افاضه فیض کند؛ به این صورت که نخست معارف و معقولات اولیه را افاضه نماید تا انسان‌ها بر اساس فطرت و استعداد خود به کمال برسند و سعادت را دریابند؛ البته فطرت‌ها مختلف‌اند و هر فطرتی مہمبای پذیرش معقولات نیست؛ زیرا مردم در خلقت اولیه مختلف آفریده شده‌اند (فارابی، ۱۳۷۹، صص. ۲۴۰-۲۳۸)؛ پس سعادت واقعی انسان زمانی تحقق می‌یابد که نفس او بتواند به نوعی شناخت و ارتباط با عقل فعال برسد؛ عقل فعالی که خود از ماده و بدن جداست و نوعی عقل مفارق محسوب می‌شود (فخری، ۲۰۰۰م، ص. ۲۰۵)؛ بنابراین فارابی سعادت قصوی را نه امری مادی و جسمانی، بلکه امری عقلی و روحانی می‌داند که تنها از طریق شناخت عقل فعال و وصول به مرتبه تأمل عقلی حاصل می‌شود.

۲-۱. نقش اجتماع در تحقق سعادت از نظر فارابی

در میان متفکران مسلمان نگرش اجتماعی فارابی بر منظومه فکری‌اش، از جمله در بحث سعادت، سیطره دارد؛ به همین جهت اگرچه در مکتوبات خود درباره سعادت به صورت مجمل یا مفصل بحث کرده‌است، مفصل‌ترین، دقیق‌ترین و جدی‌ترین مباحث درباره سعادت را در ذیل مباحث اجتماعی مطرح کرده‌است و به نقش حاکم و حکومت در به دست آوردن سعادت توجهی زاید الوصف نموده و مفصلاً درباره نقش و شرایط حاکم مطلوب جهت ایجاد سعادت

در جامعه بحث‌کرده‌است (فارابی، ۱۳۶۶، صص. ۷۷-۸۷). نکته اساسی در اندیشه فارابی این است که سعادت انسانی تنها در بستر جامعه محقق می‌شود. انسان تنها در چارچوب زندگی جمعی و تعامل با دیگران قادر است به کمال نهایی دست یابد و به مرتبه سعادت قصوی برسد (فارابی، ۱۹۵۹م، صص. ۱۱۲-۱۱۳). در سایه همین نگرش شدید جامعه‌شناختی فارابی است که او سعادت فردی را منفک از حیات مدنی و یا زندگی در میان امت کند و کاونمی‌کند.

از نظر فارابی (۱۳۸۴) فطرت هر انسانی چنین است که در آنچه که سزاوار است برای آن بکوشد، باید با انسان یا انسان‌های دیگری مربوط باشد؛ بدین ترتیب هر انسانی محتاج است که در راه رسیدن به این کمال از مجاورت انسان‌های دیگر و اجتماع با آنها بهره‌مند باشد؛ به همین شکل در فطرت طبیعی این حیوان نهفته است که در مجاورت افراد هم‌نوع خود ساکن شود و خانه بگیرد؛ به همین دلیل است که انسان «حیوان اهل انس» یا «حیوان مدنی» نامیده می‌شود (ص. ۲۸). انسان از جمله موجوداتی است که به تنهایی نه می‌تواند نیازهای اولیه و ضروری زندگی خود را برآورده کند (این نقطه اشتراک فارابی و ابن‌سیناست) و نه به مراحل عالی‌تر و کمال نهایی دست یابد (این نقطه اختلاف فارابی و ابن‌سیناست)؛ مگر از طریق زندگی اجتماعی و گردآمدن شمار زیادی از انسان‌ها در یک مکان مشترک بر پایه پیوند و همکاری متقابل؛ کامل‌ترین نوع این زندگی، زندگی در یک جامعه مدنی است (فارابی، ۱۳۷۹، ص. ۲۳۰)؛ بر این اساس انسان به‌طور فطری موجودی مستقل و خودبسنده نیست؛ چه در حفظ بقای خود و چه در دستیابی به عالی‌ترین مراتب کمال؛ بنابراین نقش اجتماع در نظر فارابی تنها در تأمین نیازهای اولیه خلاصه نمی‌شود، بلکه در عالی‌ترین سطح ابزاری برای تحقق کمال و سعادت نهایی انسان است. همچنین این غایت صرفاً در چارچوب مدینه فاضله امکان‌پذیر می‌گردد.

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۱۰

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۱۰
فارابی (۱۳۶۴) اجتماع انسانی را نیز دو قسم می‌کند: الف) اجتماع فاضله که بر محور فضیلت، حقیقت و خیر حقیقی شکل می‌گیرد. در چنین اجتماعی چون غایت واحد است و برای خود آن مطلوب است، تضاد و فساد درونی پدید نمی‌آید و افراد در مسیر واحدی به سوی سعادت حرکت می‌کنند؛ ب) اجتماع مبتنی بر سود و منفعت که بر پایه دادوستد و منفعت‌طلبی افراد استوار است. این گونه اجتماعات به دلیل اهداف متباین و تمایلات متضاد فاسد و ناپایدارند و نمی‌توانند انسان را به سعادت حقیقی برسانند (ص. ۱۰۱)؛ براین اساس اجتماع مطلوب از نظر فارابی آن است که ابزار تحقق سعادت نهایی انسان باشد و این غایت جز در پرتو اجتماع فاضله حاصل نمی‌شود.

همچنین فارابی (۱۹۹۵م) معتقد است کمال نهایی و خیر برتر در درجه نخست از طریق مدینه به دست می‌آید، نه صرفاً از راه هر نوع اجتماعی که مرتبه‌ای پایین‌تر از آن دارد. از آنجاکه ماهیت خیر حقیقی این است که با اراده و اختیار حاصل شود، و شرور نیز از همین مسیر پدید می‌آیند، ممکن است مدینه‌ها در جهت همکاری برای رسیدن به برخی اهداف شر نیز شکل بگیرند؛ بنابراین هر مدینه‌ای لزوماً مدینه‌ای فاضله نیست و تنها آن مدینه‌ای شایسته این نام است که غایت اجتماع در آن، همکاری برای رسیدن به سعادت واقعی باشد. چنین شهری «مدینه فاضله» نام دارد و اجتماعی نیز که در آن، همکاری برای نیل به سعادت حقیقی صورت گیرد، «اجتماع فاضل» خواهد بود (ص. ۱۱۳).

۳-۱. مدینه فاضله از نظر فارابی

بر پایه دیدگاه رایج بنیان فلسفه سیاسی فارابی - چه در بحث مدینه فاضله و رئیس آن، چه در طبقات اجتماعی و اهداف نهایی مدینه - بازخوانی مفاهیم افلاطونی است که او متناسب با جهان بینی اسلامی بازتفسیر کرده است (ناظرزاده کرمانی، ۱۳۷۶، ص. ۸۰)؛ باین حال مدینه

فاضله فارابی را نمی‌توان همسان با شهر افلاطونی دانست؛ زیرا مبدأ و معاد در اندیشه او با الگوی یونانی تفاوت دارد. فارابی این نظریه را براساس مصالح جامعه اسلامی و بر مبنای مراتب وجودی سامان داده و در رأس آن، نبی یا فیلسوف را قرار داده است (فارابی، ۱۳۷۱، صص. ۶۶-۶۷). از نظر او گرایش به کمال در سرشت بشر نهاده شده و انسان به عنوان حیوان مدنی تنها در پرتو تفکر متافیزیکی و پذیرش مبدأ اول، یعنی خداوند، می‌تواند به غایت خود دست یابد. تحقق این کمال جز در همکاری جمعی ممکن نیست؛ از این رو در کنار علوم طبیعی دانشی دیگر لازم است که اصول عقلانی را در پرتو زندگی اجتماعی بررسی کند؛ دانشی که فارابی آن را فلسفه سیاسی می‌نامد (as cited in Rosenthal, 1958, p. 121).

فارابی برای نخستین بار در سنت فلسفه اسلامی الگویی منظم و نظام‌مند از مدینه فاضله ارائه می‌دهد. از نظر او سعادت امری جمعی و سیاسی است که تنها در بستر جامعه‌ای آرمانی و تحت هدایت رئیس اول- که می‌تواند فیلسوف یا پیامبر باشد- محقق می‌شود (علیخانی و همکاران، ۱۳۹۰، ج ۳، ص. ۱۷۸). از نظر وی مدینه‌ای فاضله است که هدف اجتماع در آن، تعاون و همکاری برای دستیابی به سعادت باشد. اجتماع چنین مردمی «اجتماع فاضل» و امت آنان «امت فاضل» نام دارد. نقطه مسکونی فاضل نیز هنگامی تحقق می‌یابد که امت‌های ساکن در آن در جهت سعادت همیاری کنند (فارابی، ۱۹۹۵م، ص. ۱۱۳). سعادت در مدینه فاضله از حیث کمیت و کیفیت میان افراد متفاوت است و این تفاوت به میزان کمالاتی وابسته است که آنان از رهگذر افعال مدنی کسب می‌کنند. اگر این افعال ناپسند باشند و به سعادت حقیقی منتهی نشوند، لذت‌های حاصل متناسب با هیئت‌های نفسانی ناشی از آن افعال خواهد بود (فارابی، ۱۳۷۹، صص. ۲۵۰-۲۴۷).

از دیدگاه سقراط، افلاطون، ارسطو و پیروان آنان شهری فاضله است که مردم آن با همکاری در جهت کمال نهایی یا سعادت قصوی می‌کوشند؛ از این رو همگی باید واجد فضیلت باشند؛

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۲

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۲
برخلاف شهرهایی که غایتشان ثروت یا لذت‌های مادی است و نیازی به فضایل واقعی ندارند. هماهنگی یا عدالت ظاهری در این شهرها فضیلت حقیقی محسوب نمی‌شود (به نقل از فارابی، ۱۳۶۴، ص. ۴۶). فارابی (۱۹۹۵م) برای اهل مدینه فاضله دو دسته ویژگی برمی‌شمارد؛ بخشی مشترک میان همه اعضاست و بخشی خاص هر مرتبه و جایگاه. سعادت فرد در گرو پابندی به هر دو دسته است. تکرار این اعمال تدریجاً نفس را به حالت فاضل و نیکو می‌رساند و با استمرار، به مرحله‌ای می‌رسد که از ماده بی‌نیاز می‌شود؛ به گونه‌ای که بقای نفس وابسته به ماده نخواهد بود (ص. ۱۳۰). وی در کنار مدینه فاضله از مدینه‌های ناقصه مانند جاهله، فاسقه، متبدله و ضاله نیز سخن می‌گوید؛ در این مدن یا سعادت حقیقی ناشناخته است یا انکار می‌شود (فارابی، ۱۹۹۵م، صص. ۱۲۹-۱۲۷).

به باور فارابی (۱۹۹۱م) رئیس اول کسی است که توان ایجاد سیرت‌ها و ملکات فاضله در جامعه را دارد، حتی اگر چنین صفاتی پیش‌تر در آن وجود نداشته‌باشد. او مردم را از زندگی جاهلی به سوی حیات فاضله هدایت می‌کند و بدین سبب شایسته عنوان عالی‌ترین رهبر در نظام سیاسی فاضله است (ص. ۵۶). رئیس نخست فردی است که در هیچ زمینه‌ای به رهبری دیگری نیاز ندارد و همه معارف برای او بالفعل تحقق یافته‌است. او در فلسفه قدیم «پادشاه حقیقی» خوانده می‌شود و تنها کسی است که به سبب پیوند کامل با عقل فعال شایسته دریافت وحی است. در این مرتبه عقل منفعل او از عقل فعال نیرویی می‌گیرد که توان شناخت حدود امور و هدایت آن‌ها به سوی سعادت نهایی را فراهم می‌سازد (فارابی، ۱۳۷۹، صص. ۲۴۶-۲۴۵). اگر رئیس اول انسانی فاضل باشد، ریاست او نیز فاضله خواهد بود و قوانینی که وضع می‌کند، برای رساندن خود و جامعه به سعادت قصوی است؛ بدین سان آن ملت فاضله خواهد بود (فارابی، ۱۹۹۱م، ص. ۴۳)؛ پس رئیس اول به واسطه اتصال به عقل فعال و برخورداری از حکمت، مسیر سعادت را برای

مردم ترسیم می‌کند و قوانین و نهادهای اجتماعی را چنان سامان می‌دهد که افراد نه تنها نیازهای مادی خود را تأمین کنند، بلکه امکان تعالی روحانی و معرفتی نیز برای آنان فراهم شود. از نظر فارابی (۱۳۶۴) پادشاه حقیقی کسی است که غایت فرمانروایی او رساندن خود و مردم شهر به سعادت حقیقی باشد؛ از این رو او باید سعادت‌مندترین فرد شهر نیز باشد (ص. ۴۷). اگر کمال انسانی در قوه ناطقه (نظری و عملی) تحقق یابد و قوه متخیله نیز آماده دریافت وحی باشد، چنین فردی از طریق عقل فعال و وحی الهی را دریافت می‌کند؛ بدین گونه عقل نظری او را به فیلسوفی حکیم و عقل عملی و قوه متخیله‌اش او را به پیامبری انذاردهنده بدل می‌سازد. چنین انسانی در عالی‌ترین مرتبه کمال انسانی قرار دارد، با عقل فعال متحد است و بر همه افعال لازم برای نیل به سعادت آگاه است. شرط ریاست در مدینه فاضله همین شناخت است، همراه با توانایی بیان خیالی و هنرمندانه معارف برای مردم و نیز توان هدایت آنان به سوی سعادت (فارابی، ۱۹۹۵م، ص ۱۲۱).

بدین سان مدینه فاضله با ریاست فیلسوف - حاکم بستر مستقیم تحقق سعادت عقلانی است؛ زیرا تنها در این نظام سیاسی است که زمینه اتصال به عقل فعال و دستیابی به غایت انسانی فراهم می‌شود؛ بنابراین از دیدگاه فارابی حاکم کسی است که علوم نظری را تا مرتبه عقل فعال آموخته است و توان تدبیر امور اجتماعی و سیاسی را دارد. او همانند پیامبر یا فیلسوف، واسطه عقل فعال و مردم است. در حقیقت میان فیلسوف مطلق و رئیس نخستین مدینه تفاوتی وجود ندارد؛ زیرا فیلسوف واقعی نه تنها علوم نظری را فهم می‌کند، بلکه آن‌ها را در عرصه اجتماعی و عملی تحقق می‌بخشد. هر چه توان او در اجرای این آموزه‌ها بیشتر باشد، فلسفه او کامل‌تر خواهد بود؛ بدین ترتیب انسان کامل کسی است که نخست به فضایل نظری و سپس به فضایل عملی دست یافته باشد و در نهایت آن‌ها را متناسب با ظرفیت‌های جامعه به طور عینی محقق سازد (فارابی، ۱۳۸۴، ص. ۶۸).

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۴

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۴

۲. دیدگاه ابن‌سینا

ابن‌سینا (۳۷۰-۴۲۸ هـ.ق) از برجسته‌ترین فیلسوفان مشاء جهان اسلام است که نظام فلسفی وی تأثیری عمیق بر تفکر اسلامی و غربی داشته‌است؛ بنابراین تحلیل دیدگاه وی درباره نقش جامعه در فرآیند دستیابی به سعادت، ما را با پیوند عمیق میان انسان‌شناسی، اخلاق و فلسفه سیاسی در سنت مشائی اسلامی آشنا می‌سازد.

۲-۱. چستی سعادت از نظر ابن‌سینا

از دیدگاه ابن‌سینا (۱۳۸۳) سعادت عبارت است از پاکی جان که در دو جنبه اصلی تجلی می‌یابد: نخست تحقق و صورت‌بندی واقعیت در ذهن و دوم، دوری از آلاینده‌های ناشی از طبیعت. به بیان دیگر ابن‌سینا دستیابی به سعادت را مشروط به پاکی از تأثیرات طبیعت می‌داند و راه رسیدن به آن را عمدتاً از طریق کسب علم و تعقل معرفی می‌کند (ص. ۱۰). وی همچنین سعادت را حاصل دستیابی به کمال می‌داند. منظور او از «کمال» رسیدن به نهایی‌ترین غایتی است که هر موجود توان دستیابی به آن را دارد. به باور ابن‌سینا اشتیاق حرکت به سوی این غایت نهایی در وجود هر موجود نهاده شده‌است، مگر اینکه موانعی مسیر رسیدن به آن را سدکنند (ابن‌سینا، ۱۴۰۰، ص. ۲۶۳).

ابن‌سینا (۱۳۶۳) مردم را از لحاظ تمایل به سعادت به دو دسته تقسیم می‌کند: الف) گروهی که مانند حیوانات به دنبال سعادت مادی‌اند و ب) گروهی که طالب سعادت عقلانی‌اند. تفاوت این نوع سعادت با سایر انواع آن، همانند تفاوت نفس با بدن است؛ با این حال دستیابی به سعادت عالی تنها از طریق همراهی و مشارکت با ساکنان ملاً اعلی در لذات عقلانی ابدی امکان‌پذیر است. ابن‌سینا معتقد است انسان برای رسیدن به این مرتبه از سعادت در زندگی دنیوی باید از هر یک از علوم نظری و عملی سهم قابل توجهی کسب کرده‌باشد (ص. ۱۰۹). سعادت نفس از آن جهت که به ذات خود تعلق دارد، در رسیدن آن به کمال خاصاً خویش نهفته

است؛ یعنی در اینکه به عالمی عقلانی تبدیل گردد. سعادت نفس از جهت پیوند و رابطه‌اش با بدن، در این است که دارای حالت استیلا و چیرگی بر بدن باشد (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۰).
نفس انسانی و قوه عقلانی به‌ضرورت از کمالی خاص و متناسب با ذات خود برخوردار است؛ کمالی که ماهیتی عقلی و معقول دارد. این کمال زمانی تحقق می‌یابد که معقولات در نفس نقش‌بندند؛ ابتدا در مرتبه تصور و سپس در مرتبه برتر، تصدیق. در این مرحله نفس توانایی می‌یابد که حقیقت امور را از طریق برهان دریابد، به یاری استدلال میان موجودات و مراتب وجود تمایز گذارد و وحدت و صفات وجود حق را بشناسد و درک‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۶۰، ص. ۲۵۹). صورت‌های معقولی که عقل درک می‌کند، به‌گونه‌ای با ذات عقل متحد می‌شوند و در درون آن جای می‌گیرند؛ به‌طوری‌که عقل آن زیبایی و کمال را به‌منزله بخشی از ذات خود درمی‌یابد. در این فرآیند هم عقل مدرک ذات خود را ادراک می‌کند و هم امر مدرک، با عقل یکی می‌شود. این نوع لذت همانند لذتی است که برای مبدأ نخستین به‌واسطه ادراک ذات خود حاصل می‌شود. همچنین همان لذتی است که موجودات روحانی از ادراک ذات و مقام خود بهره‌مند می‌شوند. روشن است که چنین لذتی و سعادت که در پی آن حاصل می‌شود، به‌مراتب برتر از لذت‌های حیوانی است. این لذت عقلی نه از سنخ لذت‌هایی است که طبیعت ما به‌طور غریزی آن را طلب می‌کند، نه از جمله اموری است که در فراقش حسرت می‌خوریم. علاوه بر این حتی نمی‌توانیم آن را به‌طور کامل تصور کنیم؛ باین حال عقل و برهان ما را به‌سوی آن رهنمون می‌سازد و نشان می‌دهد که سعادت حقیقی در همین مرتبه نهفته است (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۲).

نفس انسانی همیشه در شرایط عادی ادراک درستی از لذت و کمال ندارد. گاهی مانعی مانند بیماری یا ترس مانع دریافت صحیح لذت حقیقی می‌شود. ابن‌سینا با بهره‌گیری از مثال‌های پزشکی و روان‌شناختی عمق نظریه خود را درباره شرایط درک لذت و کمال توضیح می‌دهد.

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۶

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۶

به نظر وی کمال ویژه نفس ناطقه این است که به مرتبه عقلانی برسد؛ به گونه‌ای که در آن، صورت کل هستی و نظام معقول حاکم بر کل و خیر ساری در کل هستی مرتسم گردد.

آغاز فرآیند مذکور از مبدأ کل هستی است و سپس، به سوی جواهر شریف روحانی مطلق می‌رود. پس از آن به جواهری روحانی که به نوعی با ابدان تعلق دارند و پس از آن، به اجسام علوی با هیئات و قوای آنها می‌رود؛ به همین ترتیب ادامه می‌یابد تا آنگاه که نفس درون خود هیئت تمامی هستی را به کمال دربرگیرد. در این مرحله نفس به صورت عالمی معقول درمی‌آید که معادل با عالم موجود خارجی است. مشاهده گر حسن مطلق، خیر مطلق و جمال حقیقی می‌شود، با آن یکی می‌گردد، به صورت و هیئت آن نقش می‌بندد، در زمره آن درمی‌آید و از سنخ و جوهره آن می‌شود (ابن سینا، ۱۳۷۹، ص. ۶۸۵).

این فراز اوج نگاه ابن سینا به سعادت و کمال انسانی را نشان می‌دهد؛ یعنی رسیدن به مرتبه‌ای که نفس ناطقه آینه تمام‌نمای هستی شود و با نظام معقول عالم و خیر و جمال مطلق اتحاد یابد. این همان تصویر نهایی او از انسان سعادت‌مند است که ضمن قطع تعلق کلی از دنیای مادی، از طریق عقل نظری به عقل فعال متصل می‌شود و به عالم عقلی کلی مبدل می‌گردد؛ بنابراین ابن سینا در منظومه فلسفی خود رسیدن انسان به سعادت حقیقی را غایت نهایی حیات عقلانی و اخلاقی می‌داند. از نظر او تنها کسانی به حقیقت انسانیت نائل می‌شوند که در زندگی پس از مرگ به سعادت واقعی دست پیدا کنند؛ اما این سعادت نه امری عمومی، بلکه خاص انسان‌هایی است که استعدادهای خود را در مسیر عقلانیت و اتصال با عقل فعال به فعلیت رسانده‌اند (این بخش نیز نقطه اشتراک فارابی و ابن سیناست).

انسان‌های مذکور مراتب مختلفی دارند و در رأس آنها کسی قرار دارد که از قوه نبوت را داراست. ابن سینا قوه نبوت را برخوردار از سه ویژگی اساسی می‌داند که یکی از این ویژگی‌ها

تابع قوۃ عقلانی است که عبارت است از نیروی حدس بسیار قوی. چنین فردی به واسطه اتصال شدید با عقل فعال می‌تواند بدون تعلیم مستقیم از سوی دیگران، از مقدمات بدیہی به نتایج ثانویہ دست یابد. در واقع این حالت جوهری‌ترین ویژگی قوۃ نبوت و نشانه اتصال نفس نبی با عقل فعال است (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۵)؛ بنابراین سعادت حقیقی نزد ابن‌سینا تنها از طریق سیر عقلانی و اخلاقی به سوی عقل فعال ممکن می‌گردد؛ و نبوت مرتبه‌ای از این سیر است که در آن، انسان در عالی‌ترین درجه از اتصال با عقل فعال قرار دارد. چنین انسانی نه تنها از سعادت شخصی برخوردار است، بلکه واسطه هدایت دیگران به سوی سعادت نیز می‌شود. به تعبیر دیگر نبوت در اندیشه ابن‌سینا تجلی کامل تحقق عقل بالقوه به عقل بالفعل است و این همان نهایت کمال انسانی و غایت فلسفه عملی است (ابن‌سینا، ۱۳۷۹، ص. ۶۸۶).

پس می‌توان گفت که از نظر ابن‌سینا سعادت حقیقی امری فردی و فرامادی است و هرچند در مراتب پایین‌تر نیازمند اخلاق، ریاضت و حتی هدایت پیامبر است، در نهایت کمال انسان وابسته به اتصال عقل نظری به عقل فعال است، نه وابسته به اجتماع و سازوکارهای مدنی. در مقابل فارابی نیز سعادت نهایی را کمال عقل نظری می‌داند؛ اما باور دارد این کمال برین تنها در بستر اجتماع فاضله و با اتکا به ساختارهای سیاسی - مدنی امکان‌پذیر است.

۲-۲. نقش جامعه در تحقق سعادت از نظر ابن‌سینا

فارابی و ابن‌سینا در بحث سیاست نفس دو رویکرد متفاوت دارند. فارابی حرکت را از کل به جزء سامان می‌دهد؛ ابتدا جایگاه حاکمان و سپس طبقات اجتماعی و در نهایت فرد را بررسی می‌کند و بدین‌سان اصلاح فرد را وابسته به ساختار کلان جامعه می‌داند. در مقابل ابن‌سینا از جزء به کل پیش می‌رود و اصلاح فرد را مقدمه اصلاح جامعه می‌انگارد. او بر تربیت نفس ناطقه و تسلط عقل بر قوای دیگر تأکید می‌کند و سعادت را در شناخت و رفع آفات ناشی از پیوند نفس با ماده

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۸

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۱۸
می‌داند؛ بنابراین فارابی جامعه را شرط اصلاح فرد و ابن‌سینا فرد را آغاز اصلاح جامعه می‌شمارد
(به نقل از فاخوری، ۱۳۷۳، ص. ۵۱۰).

ابن‌سینا (۱۳۸۳) معتقد است انسان برای رسیدن به سعادت نیازمند اعتقاد صحیح و رعایت
برخی اوامر و ترک نواهی شرعی است. تحقق این هدف صرفاً با قوه ناطقه انسان ممکن نیست؛
بلکه همراهی و حمایت شریعت نیز ضروری است. از نظر ابن‌سینا هر انسانی که اعتقادش با
دستور الهی هماهنگ باشد، به سعادت دست می‌یابد و هرکس که برخلاف آن عمل کند، در
شقاوت باقی می‌ماند (ص. ۸۶). همچنین ابن‌سینا (۱۳۷۵) به نیاز انسان به زندگی جمعی
توجه کرده است و باور دارد زیست انفرادی انسان انجام‌دادن بسیاری از امور را برای او دشوار
می‌سازد، حتی اگر از لحاظ نظری ممکن باشد. به عبارت دیگر جامعه برای رفع نیازهای متعدد
انسان و تسهیل زندگی او ضروری است (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۴).

بحث ابن‌سینا درباره مدینه با مسئله قرارداد و معامله آغاز می‌شود و سپس به بحث از شریعت
و نبوت کشیده می‌شود؛ جایی که پیامبر به عنوان قانون‌گذار و سامان‌دهنده سنت‌ها
معرفی می‌شود. نکته مهم این است که در اندیشه سیاسی پیشینیان اسلامی ابن‌سینا مفهوم قانون
به این معنا چندان برجسته نبوده است. در ادامه نیز ابن‌سینا توضیح می‌دهد شریعت آورده شده
توسط پیامبر، پس از او جایگزین شخص وی می‌شود و این شریعت است که استمرار نظم
اجتماعی و جلوگیری از فروپاشی سیاسی را تضمین می‌کند (به نقل از محمدی‌کیا، ۱۴۰۱، ص.
۷۱). بخش عمده‌ای از مباحث سیاسی ابن‌سینا در کتاب *الهیات شفا* و در ذیل بحث نبوت
طرح شده است. او در این زمینه تلاش می‌کند تا نظریه‌ای فلسفی ارائه کند که از یک سو با مبانی
شریعت سازگار باشد و از سوی دیگر با دستگاه کلی فلسفی و نگرش او نسبت به جهان
هماهنگی داشته باشد (نصر، ۱۳۷۱، ص. ۴۹). ابن‌سینا می‌کوشد از یک سو پیوند انسان با عالم

قدسی و مراتب متعالی وجود را برقرار سازد و از سوی دیگر، بر بُعد اجتماعی انسان و ضرورت همکاری و همیاری میان افراد برای سامان‌یابی زندگی جمعی تأکید ورزد (ابن‌سینا، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۵).

تفاوت بنیادین دیدگاه فارابی و ابن‌سینا در باب نقش اجتماع در سعادت انسانی این است که فارابی اجتماع را هنگامی اصیل و کارآمد می‌داند که غایت آن تحقق سعادت نهایی در مدینه فاضله باشد (فارابی، ۱۹۹۵م، ص. ۱۱۳)، در حالی که ابن‌سینا نقطه عزیمت را در ضرورت طبیعی و اجتناب‌ناپذیر انسان به زندگی اجتماعی برای رفع نیازهای معیشتی و برقراری قانون و عدالت قرار می‌دهد. فارابی وجود جامعه را برای سعادت ضروری می‌داند؛ لذا مفصلاً به نحوه بنای مدینه فاضله می‌پردازد و پیامبر را به‌عنوان رئیس مدینه به‌عنوان عنصری کلیدی در نیل به سعادت معرفی می‌کند؛ اما ابن‌سینا جامعه را برای سعادت ضروری نمی‌داند و لذا بنای جامعه صرفاً برای رفع حوائج دنیوی و معیشت مادی اوست که اساساً از نظر ابن‌سینا سعادت محسوب نمی‌شوند و پیامبر هم صرفاً به‌عنوان یک قانون‌گذار برای حفظ نظم و جلوگیری از فروپاشی اجتماعی معرفی می‌شود. به‌اعتقاد ابن‌سینا انسان از سایر حیوانات با این ویژگی متمایز است که نمی‌تواند به‌تنهایی و به‌صورت فردی زندگی خود را سامان دهد و بدون شریکی که او را در تأمین نیازهای ضروری‌اش یاری کند، امر معاش خود را اداره نماید. انسان ناگزیر است در کنار هم‌نوعان خود زندگی کند و دیگری نیز به‌نوبه خود نیازمند یاری هم‌نوع خود است؛ برای مثال یکی برای دیگری کشاورزی می‌کند و دیگری برای او نان می‌پزد و... آنگاه که گرد هم آیند، نیازهایشان برطرف می‌شود؛ از همین رو انسان‌ها به ساخت شهرها و تشکیل اجتماعات ناگزیر شدند (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص. ۴۸۷).

اگر کسی بدون در نظر گرفتن لوازم و شرایط زندگی مدنی تنها به گردهمایی با دیگران بسنده کند، در واقع او به نوعی از موجودات شباهت دارد که شباهت اندکی با انسان دارند و

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۲۰

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللهی نسب و سیداحمد حسینی ۲۰

فاقد کمالاتی است که ویژگی انسان کامل محسوب می‌شود؛ با این حال حتی چنین افرادی نیز ناگزیر از زندگی اجتماعی‌اند و خواه‌ناخواه به نوعی از زندگی مدنی شبیه می‌شوند؛ پس وقتی این نکته بدیهی است که بقای انسان در گرو مشارکت با دیگران است، باید دانست که این مشارکت جز از راه معامله تحقق نمی‌یابد. معامله نیز نیازمند قانون و عدالت است. قانون و عدالت به نوبه خود نیازمند وضع‌کننده و برپادارنده‌ای هستند. همچنین این واضع قانون باید بتواند مردم را خطاب قرار دهد و آن‌ها را به رعایت قوانین ملزم سازد. این شخص باید انسانی از میان خود مردم باشد؛ چراکه واگذاری امر به آراء مردم و رهاکردن آن به داورهای فردی موجب اختلاف می‌شود و هرکس آنچه را به نفع خود است، عدالت، و آنچه را به زیان اوست، ظلم خواهد نامید؛ از این رو انسان برای حفظ نوع بشر و تحقق وجود او به چنین شخصی که بتواند قانون بگذارد و عدالت را برقرار سازد، نیاز بیشتری دارد تا به رویش موی مژه یا ابرو، یا فرورفتگی کف پا و دیگر منافی که در اصل بقا ضروری نیستند، بلکه تنها نقش کمک‌کننده در بقا دارند؛ پس وجود انسانی شایسته برای قانون‌گذاری و اجرای عدالت امری ممکن است (ابن سینا، ۱۳۷۶، ص. ۴۸۷).

برخلاف فارابی که فیلسوف را محور اندیشه سیاسی خود قرار می‌دهد، ابن سینا نبی را در مرکز می‌نشانند؛ زیرا به باور او فیلسوف هرگز نمی‌تواند از ویژگی‌ها و کارکردهای پیامبر برخوردار باشد. نگاه ابن سینا به وحی، نبوت و سنت الهی معطوف است و تحلیل او از اجتماع نیز رویکردی عقلانی - دینی دارد که بر شریعت استوار است. تفاوت دیگر میان این دو فیلسوف در تبیین ضرورت نبی و امام برای جامعه آشکار می‌شود. ابن سینا در چارچوب فلسفه سیاسی خود به چرایی نیاز فرد و اجتماع به پیامبر و امام برای تأمین مصالح و بقای آنان می‌پردازد و حتی مقداری به مباحث تاریخ اسلام وارد می‌شود. در مقابل رویکرد فارابی به مسئله اجتماع

عقلانی و وجودشناختی است و کمتر جنبه دینی - تاریخی دارد (علی یاری، ۱۳۹۷، صص. ۱۲۳-۱۲۲).

ابن سینا (۱۳۸۱) در الإشارات و التنبیهاث نیز لزوم همکاری و معامله را عامل تشکیل اجتماع انسانی دانسته و معتقد است انسان به تنهایی و بدون همراهی هم نوعان خود قادر به تأمین نیازهای زندگی و دستیابی به موفقیت در امور مختلف نخواهد بود. همکاری و تعامل متقابل میان افراد سبب می شود هرکس بخشی از بار مسئولیت های دیگری را بر دوش بکشد؛ مسئولیت هایی که اگر فرد بخواهد به تنهایی عهده دار شود، بسیار سنگین یا حتی غیرممکن خواهند بود؛ براین اساس وجود روابط عادلانه میان انسان ها ضرورت می یابد. روابطی که باید به وسیله شریعت تنظیم و از سوی شارع مقدس واجب شمرده شوند. این ضرورت در آیات الهی تصریح شده و منشأ آن، اراده و فرمان خداوند متعال است (ص. ۳۵۶).

از نگاه ابن سینا (۱۳۸۱) تحقق عدالت در جامعه مستلزم این است که برای نیکوکاران پاداش و برای بدکاران کیفر در نظر گرفته شود؛ امری که تنها از جانب حاکم شرع و شارع مقدس قابل اجراست. شناخت این مقام زمینه ساز شکل گیری چرخه ای پایدار برای حفظ و انتقال دانش و ارزش های اجتماعی می شود؛ بر همین اساس عباداتی بر مؤمنان واجب شده است که یاد خدا را زنده نگاه می دارد و با تکرار مستمر، دعوت به عدالت را استمرار می بخشد و در نهایت، بنیان زندگی جمعی انسان ها را استوار می سازد (ص. ۳۵۶)؛ از این رو ضرورت دارد پیامبری برانگیخته شود که از جنس انسان باشد، اما واجد ویژگی هایی داشته باشد که در دیگر افراد یافت نمی شود. این ویژگی ها باید به گونه ای باشد که مردم در او امر خارق العاده ای را دریابند که خود فاقد آن اند و بدین سبب، جایگاه و منزلت او از دیگران متمایز گردد. این تمایز در قالب ظهور معجزاتی که در منابع معتبر به آن ها اشاره شده است، آشکار می شود. هرگاه چنین شخصی وجود یابد، لازم است که او به اذن و فرمان الهی همراه با وحی و تأیید روح القدس، عهده دار

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۲۲

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۲۲
تشریح احکام و سنن برای هدایت مردم در امور دینی و اجتماعی گردد (ابن‌سینا، ۱۳۷۹، ص. ۷۰۹)؛ براین اساس ابن‌سینا تصدیق می‌کند که انسان به‌تنهایی قادر به تأمین نیازهای معیشتی و حفظ عدالت در جامعه نیست و به‌این منظور به همکاری و تعامل اجتماعی نیاز دارد. از دیدگاه او پیامبر نه‌تنها واسطه وحی، بلکه ضامن ایجاد نظم و عدالت در جامعه و تشریح احکام و عبادات است تا زندگی جمعی و انتقال ارزش‌های اجتماعی پایدار شود. درمقابل فارابی پیامبر و قانون‌گذار را جزء اصلی ساختار مدینه فاضله می‌داند که تحقق آن شرط لازم برای رسیدن همگان به سعادت نهایی و کمال عقل نظری است (فارابی، ۱۹۹۵م، ص ۱۲۱).

ابن‌سینا میان نبی و فیلسوف تفاوت قائل است و رئیس مدینه را پیامبری می‌داند که به عالی‌ترین مرتبه قوه حدسی یا عقل قدسی رسیده و از طریق آن از عقل فعال افاضه می‌گیرد؛ اما فارابی چنین تمایزی را نمی‌پذیرد. رئیس مدینه فاضله در اندیشه او فیلسوفی است که عقلش به فعلیت رسیده و علاوه بر دریافت حقایق کلی از عقل فعال، به سبب کمال قوه مخیله می‌تواند آن‌ها را به صورت جزئی درک کند و از گذشته و آینده آگاه شود؛ بدین سان او هم فیلسوف و هم نبی است؛ بنابراین تفاوت اصلی فارابی و ابن‌سینا در تعریف رئیس مدینه به نوع مسیر معرفتی‌ای بازمی‌گردد که هر یک برای او قائل می‌شوند (به نقل از زارعی و همکاران، ۱۳۹۲، صص. ۶۸-۶۷).

۳-۲. ساختار اجتماعی مطلوب از نظر ابن‌سینا

ابن‌سینا (۱۳۷۶) در تبیین ساختار اجتماعی خلیفه‌محور بر لزوم تصریح واضح قانون به وجوب اطاعت از جانشین تأکید می‌کند. نصب خلیفه یا باید مستقیم به حکم او باشد یا از طریق اجماع اهل فضل بر فردی شایسته که آشکارا از سوی مردم تأیید شده است. این فرد باید توانایی کامل در تدبیر سیاسی، عقل متوازن، فضایل اخلاقی و برتری در دانش دینی داشته باشد. ابن‌سینا تأکید می‌کند اگر مردم از فرد شایسته روی گردان شوند و به شخصی فاقد صلاحیت روی آورند،

چنین امری در حکم کفر است. نصب تصریحی جانشین نیز روشی حکیمانه‌تر دانسته می‌شود تا از نزاع و تفرقه جلوگیری شود. همچنین قانون باید مقرر کند اگر کسی با اتکا به قدرت یا ثروت ادعای خلافت کند، مردم موظف‌اند با او مقابله نمایند و کوتاهی در این امر معصیت خداوند است (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص. ۵۰۲).

فارابی در مباحث خود به چگونگی تعیین جانشین رئیس اول مدینه نمی‌پردازد و تنها مراتب آن را توضیح می‌دهد. در مقابل ابن‌سینا به‌طور مشخص مسئله جانشینی را مطرح کرده و بر این باور است که تعیین جانشین یا از طریق نص صورت می‌گیرد یا با اجماع اهل سابقه؛ بر این اساس به نظر می‌رسد ابن‌سینا در بحث جانشینی به نوعی به رهبری عالمان دین و فقیهان اعلم با مشارکت صاحب‌نظران و کارشناسان توجه داشته است (به نقل از زارعی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۶۹).

یکی از تفاوت‌های بنیادین فارابی و ابن‌سینا در رویکرد به قانون‌گذاری و هدایت جامعه است. ابن‌سینا این وظیفه را به شریعت واگذار می‌کند و از نظریه‌پردازی فلسفی - سیاسی فاصله می‌گیرد. در نتیجه امکان بحث فلسفی مستقل درباره جامعه محدود است و این حوزه در اختیار فقیهان و عالمان دین است. او از سیاست اقتدارگرایانه‌ای حمایت می‌کند که مشروعیت آن مبتنی بر تأملات و استنباط‌های فقیهانه است؛ موضعی که در تضاد با تلاش فارابی برای تأسیس فلسفه سیاسی مستقل است (به نقل از فیرحی، ۱۳۸۸، صص. ۳۴۹-۳۴۸). ابن‌سینا وظیفه پیامبران را در دو حوزه می‌داند: نخست تأمین نظم و سامان جامعه از طریق حکومت و هدایت سیاسی و دوم، تنظیم و هدایت جهان معنوی با بهره‌گیری از ابزارهای فلسفی. از نظر او پیامبران به مرتبه‌ای فراتر از فلاسفه دست‌یافته‌اند و قادرند جهان الهی و مراتب فرشتگان را مشاهده و درک کنند (as cited in Rosenthal, 2009, pp. 143-156). در واقع دیدگاه ابن‌سینا درباره امور اجتماعی تلفیقی از تحلیل عقلانی و آموزه‌های دینی برگرفته از شریعت است. پیوندی که او

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سید احمد حسینی ۲۴

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش ... / موسی عبداللہی نسب و سید احمد حسینی ۲۴
میان نبوت و سیاست برقرار می‌کند، سبب شد فلسفه مشرق اسلامی در مسیری قرار گیرد که امکان بحث فلسفی مستقل درباره سیاست به‌طور قابل توجهی محدود شود و تمرکز بر رهنمودهای دینی و فقیهانه معطوف گردد (شفیعی قہفرخی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸۶).

ابن سینا (۲۰۰۵م) در تبیین رابطه حکمت و شریعت باور دارد «حکمت» دانش و تدبیری عقلانی است که انسان از آن بهره‌می‌گیرد تا آنچه بر او واجب است، به‌دست‌آورد و عملی را انجام‌دهد که رشد نفس و آمادگی او برای رسیدن به بالاترین سعادت آخرتی را فراهم‌کند. این فرآیند تکامل متناسب با ظرفیت‌های ذاتی انسان است. بخش نظری حکمت به حصول یقین عقلی درباره موجودات مستقل از فعل انسان می‌پردازد؛ مانند علم توحید و هیئت. هدف بخش عملی حکمت کسب یقین درباره امور وابسته به تلاش انسان و هدایت به سوی خیر است. نهایت بخش نظری حق، و نهایت بخش عملی خیر است (ص. ۶۵).

ابن سینا (بی‌تا) حکمت عملی را به سه شاخه تقسیم می‌کند: (۱) حکمت مدنی؛ (۲) حکمت منزلی و (۳) حکمت خلقی. بنیان هر سه شاخه از شریعت الهی است و کمال آن‌ها نیز با شریعت تبیین می‌شود. سپس عقل نظری انسان با تدوین و به‌کارگیری قوانین عملی این حوزه‌ها را تکمیل می‌کند. «حکمت مدنی» مطالعه و سامان‌دهی مشارکت و همکاری افراد جامعه برای تأمین مصالح مادی و بقای نوع انسان است. «حکمت منزلی» بررسی روابط خانوادگی شامل همسران، پدر و فرزند و مالک و خدمتکار برای تحقق مصالح خانوادگی است. «حکمت خلقی» معرفی فضایل اخلاقی و راه‌های تقویت آن‌ها و نیز شناسایی رذایل و ارائه راهکارهای دوری از آن‌هاست تا نفس انسانی به کمال برسد (ص. ۳۰).

همان‌طور که ملاحظه می‌شود ابن سینا حکمت مدنی را دانشی می‌داند که به بررسی و تنظیم شیوه‌های مشارکت و همکاری افراد در جامعه می‌پردازد تا از رهگذر آن، مصالح مادی، سامان

زندگی اجتماعی و استمرار بقای نوع انسان تأمین گردد؛ بنابراین بررسی‌های دقیق در اندیشه ابن‌سینا نشان‌می‌دهد هنگامی که وی به بحث از سعادت نهایی انسان می‌پردازد، منحصر به حوزه حکمت و کمالات عقلی است؛ جایی که اتصال عقل نظری به عالم معقولات و دستیابی به معرفت یقینی مطرح می‌شود. در این مقام او دیگر به اجتماع و مدینه به‌عنوان شرط یا عامل دستیابی به سعادت اشاره نمی‌کند؛ بلکه سعادت حقیقی را امری فردی و مبتنی بر تحقق مراتب عالی حکمت می‌داند.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که ملاحظه کردید، میان دو فیلسوف برجسته مکتب مشاء، یعنی فارابی و ابن‌سینا، در نحوه تبیین رابطه اجتماع و سعادت در عین وجود شباهت‌های اساسی و انکارناپذیر در بحث از چیستی سعادت قصوی، تفاوت‌های چشمگیری نیز به‌ویژه در نقش اجتماع در این سعادت برین وجود دارد. می‌توان این شباهت‌ها و تفاوت‌ها را در چند محور اصلی بیان کرد:

(۱) فارابی و ابن‌سینا در این دیدگاه مشترک‌اند که هر دو، سعادت حقیقی انسان را در کمال عقلانی و اتصال عقل نظری به عالم معقولات می‌دانند؛ اما در تبیین آن‌ها از نقش اجتماع در این مسیر تفاوتی بنیادین وجود دارد. فارابی سعادت عقلانی را امری اجتماعی - سیاسی و وابسته به مدینه فاضله می‌داند؛ در حالی که ابن‌سینا سعادت حقیقی را بیشتر فردی می‌داند و اجتماع را تنها مقدمه‌ای برای تأمین شرایط زندگی و آموزش عمومی قلمداد می‌کند.

(۲) تفاوت اساسی فارابی و ابن‌سینا پیرامون سعادت در دو محور آشکار می‌شود: الف) در شیوه دستیابی به سعادت و ب) در برداشت از یگانگی یا تکرر مراتب آن. فارابی سعادت را امری ذومراتب می‌داند و بر وجود درجات گوناگون آن تأکید می‌کند؛ در حالی که ابن‌سینا سعادت را صرفاً به‌عنوان غایت قصوی و یگانه تلقی می‌کند؛ بنابراین هرچند هر دو فیلسوف در تعریف

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللّهی نسب و سیداحمد حسینی ۲۶

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن‌سینا درباره نقش / موسی عبداللّهی نسب و سیداحمد حسینی ۲۶

سعادت به‌عنوان کمال عقل نظری اتفاق نظر دارند، در تبیین راه‌های وصول به آن و در تلقی از مراتب یا انحصار سعادت اختلاف نظر دارند.

۳) فارابی سعادت انسانی را امری اجتماعی و جمعی می‌داند و معتقد است بدون زندگی در بستر اجتماع نیل به کمال و سعادت قصوی ممکن نیست. درمقابل ابن‌سینا سعادت را بیش از هر چیز در گرو اعتقاد صحیح و التزام به شریعت می‌داند. او گرچه به ضرورت اجتماع برای رفع نیازهای مادی و تسهیل مسیر کمال توجه دارد، آن را شرط انحصاری سعادت نمی‌شمارد؛ بنابراین فارابی اجتماع را شرط مطلق سعادت معرفی می‌کند، حال اینکه ابن‌سینا نقش آن را بیشتر در سامان‌دهی زندگی مادی و فراهم کردن بستر رشد انسانی می‌بیند.

۴) فارابی برای تحقق سعادت الگویی مدینه فاضله را طرح می‌کند که در آن، رئیس اول (فیلسوف یا پیامبر) هدایت جامعه را برعهده دارد. از نگاه او پیامبر و فیلسوف در مقام رهبری مدینه هم‌سنخ‌اند و هر دو توانایی رساندن جامعه را به سعادت نهایی دارند؛ اما ابن‌سینا جامعه را ضرورتی صرفاً معیشتی می‌داند و پیامبر را قانونگذاری می‌شمارد که وظیفه‌اش حفظ نظم اجتماعی است، نه رساندن انسان به سعادت قصوی؛ به این ترتیب درحالی‌که پیامبر نزد فارابی نقشی کلیدی در نیل به سعادت دارد، در اندیشه ابن‌سینا این نقش بیشتر ناظر به حفظ انسجام و بقای اجتماع است.

۵) در مسیر اصلاح انسان و جامعه نیز دو رویکرد متباین شکل می‌گیرد. فارابی از کل به جزء حرکت می‌کند و اصلاح فرد را وابسته به اصلاح ساختار سیاسی و اجتماعی می‌داند. او معتقد است نظام رهبری جامعه بنیان اصلی تهذیب فرد است. درمقابل ابن‌سینا حرکت را از جزء به کل آغاز می‌کند و اصلاح فرد را مقدمه اصلاح جامعه می‌شمارد. وی بر تربیت نفس ناطقه و تسلط عقل بر قوای دیگر تأکید می‌کند و سعادت را در گرو تهذیب فردی می‌داند؛

بنابراین فارابی اصلاح فرد را ذیل اصلاح جامعه قرار می‌دهد، اما ابن‌سینا نقطه آغاز اصلاح اجتماعی را در پرورش فرد جست‌وجوی کند.

۶) ابن‌سینا مباحث مربوط به مدینه را با مفهوم قرارداد و معامله آغاز می‌کند و سپس به شریعت و نبوت پیوندمی‌زند. در اندیشه او پیامبر قانونگذاری است که پس از رحلتش شریعت جایگزین او می‌شود و استمرار نظم اجتماعی را تضمین می‌کند؛ بدین ترتیب فلسفه سیاسی ابن‌سینا در پیوندی تنگاتنگ با الهیات و نبوت قرار دارد. او از یک سو پیوند میان انسان و مراتب قدسی را برقراری‌سازد و از سوی دیگر بر ضرورت همکاری و همیاری اجتماعی تأکید می‌کند. در مقابل فارابی اساساً فیلسوفی سیاسی است که آثارش را با دغدغه‌ای صریح درباره سیاست و اخلاق سامان‌داده‌است.

۷) تفاوت بنیادین دیگر دو فیلسوف در نحوه مواجهه با قانون‌گذاری و سیاست است. ابن‌سینا وظیفه هدایت جامعه را به شریعت واگذار کرده و به این ترتیب امکان نظریه‌پردازی فلسفی - سیاسی مستقل را محدود می‌سازد. او سیاست را بر مدار شریعت و استنباط‌های فقیهانه مشروعیت می‌بخشد و از سیاستی اقتدارگرایانه حمایت می‌کند؛ اما فارابی با تأسیس فلسفه سیاسی مستقل می‌کوشد مبنایی عقلانی برای حیات جمعی و سعادت انسانی فراهم آورد. پیامد اندیشه ابن‌سینا آن بود که پس از او فلسفه اسلامی در مشرق جهان اسلام بیشتر به سمت الهیات، اخلاق فردی و فلسفه اولی سوق یافت و میدان سیاست به تدریج در اختیار فقیهان و عالمان دین قرار گرفت.

منابع

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۳). المبدأ و المعاد (عبدالله نورانی. به تصحیح). تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل.

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الاشارات و التنبیہات. قم: دار البلاغة.

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۲۸

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۲۸

ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۱۳۸۱). الإشارات و التنبیہات (مجتبی زارعی، به تحقیق). قم: بوستان کتاب.
ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۱۳۷۶). الإلهیات من کتاب الشفاء (علامه حسن زاده آملی، به تحقیق). قم:
دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۱۴۰۰). رسالة في السعادة (رسائل ابن سینا). قم: بیدار.
ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۱۳۶۰). رسائل ابن سینا (رسالة أقسام نفوس) (ضیاءالدین دری، به ترجمه).
تهران: مرکزی.

ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۱۳۸۳). رسالة نفس (موسی عمید، به حواشی و تصحیح). همدان: انجمن آثار
و مفاخر فرهنگی.

ابن سینا، حسین بن عبداللہ (بی تا). رسائل ابن سینا (عیون الحکمة (ابن سینا)). قم: بیدار.
ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۲۰۰۵م). مبحث عن القوى النفسانية، أو الكتاب في النفس على سنه الإختصار.
(ادواردون دایک، به تصحیح). بیروت: دار و مكتبة بیلیون.

ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۱۳۷۹). النجاة (محمدتقی دانش پزوه، به تصحیح) تهران: دانشگاه تهران.
تورانی، اعلی؛ عمرانیان، سیده نرجس؛ و مرتضوی، ام البنین (۱۳۹۱). رابطه سعادت و سیاست از دیدگاه
فارابی. نشریه آموزه های فلسفه اسلامی، ۷ (۱۰)، ۱۲۰-۱۰۷.

دی بور، تجتیز جی. (بی تا). تاریخ الفلسفة في الإسلام (محمد عبدالهادی بوریده، به ترجمه). بیروت: دار
النهضة العربية.

ذیحی، محمد (۱۴۰۲). حکمت عملی از نگاه فیلسوفان مسلمان فارابی، ابن سینا و ملاصدرا. تهران: سمت.
زارعی، طیبه، و رحیمیان، سعید (۱۳۹۲). بررسی مدینه عاده از منظر ابن سینا با تطبیق بر آرای فارابی.
دوفصلنامه علمی - پژوهشی حکمت سینوی، ۱۷ (۵۰)، ۷۸-۵۸.

شفیعی قهفرخی، امید (۱۳۹۰). سیاست در سپهر سعادت - سیاست در اندیشه سیاسی مسلمانان. سوره
اندیشه، شماره ۵۲ و ۵۳، ۱۸۸-۱۸۴.

عروتی موفق، اکبر (۱۳۹۲). سعادت در حکمت مشاء (مطالعه موردی افلاطون، ارسطو، فارابی و سهروردی) (پایان نامه دکتری). قابل بازیابی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران (ایرانداک ش. ۱۹۵۹۲۹/ و تاریخ ۱۳۹۵/۹/۶).

علی یاری، حسن (۱۳۹۷). روش ها و مؤلفه های فلسفه سیاسی ابن سینا. دوفصلنامه علمی - پژوهشی حکمت سنیوی، ۲۲(۵۹)، ۱۱۰-۱۲۸.

علیخانی، علی اکبر (۱۳۹۰). اندیشه سیاسی متفکران مسلمان (۱۹ جلد). تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

فارابی، محمد بن محمد (۱۹۹۵م). آراء اهل المدينة الفاضلة (علی بوملحم، به شرح). بیروت: دار و مكتبة الهلال.

فارابی، محمد بن محمد (۱۹۹۶م). إحصاء العلوم (علی بوملحم، به شرح). بیروت: دار و مكتبة الهلال.
فارابی، محمد بن محمد (۱۴۱۳ه). الأعمال الفلسفية (تحصیل السعادة و التنبیه علی سبیل السعادة) (جعفر آل یاسین، به تحقیق). بیروت: دار المناهل.

فارابی، محمد بن محمد (۱۳۷۱). التنبیه علی سبیل السعادة (جعفر آل یاسین، به تحقیق). تهران: انتشارات حکمت.

فارابی، محمد بن محمد (۱۳۶۶). السياسة المدینة (چاپ اول). تهران: الزهراء.

فارابی، محمد بن محمد (۱۳۷۹). سیاست مدنی (سید جعفر سجادی، به ترجمه). تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

فارابی، محمد بن محمد (۱۳۸۴). سعادت از نگاه فارابی (تحصیل السعادة و التنبیه علی سبیل السعادة) (علی اکبر جابری مقدم، به ترجمه). قم: دارالهدی.

فارابی، محمد بن محمد (۱۳۶۴). فصول منتزعه (فوزی متری نجار، به تحقیق). تهران: مكتبة الزهراء.

فارابی، محمد بن محمد (۱۹۹۱م). كتاب الملة و نصوص أخرى (محسن مهدی، به تحقیق). بیروت: دار المشرق.

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۳۰

بررسی تطبیقی اندیشه فارابی و ابن سینا درباره نقش / موسی عبداللہی نسب و سیداحمد حسینی ۳۰

فارابی، محمد بن محمد (۱۹۵۹م). مبادی آراء المدينة الفاضلة (البیر نصری نادر، به تحقیق). بیروت: المطبعة الكاثولیکية.

فاحوری، محمد (۱۳۷۳). تاریخ فلسفه در جهان اسلامی (عبدالمحمد آیتی، به ترجمه). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

فیرحی، داود (۱۳۸۸). قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام. تهران: نشر نی.

فخری، ماجد (۲۰۰۰م). تاریخ الفلسفة الإسلامية منذ القرن الثامن حتی یومنا هذا (کمال یازجی، به ترجمه). بیروت: دار المشرق.

نصر، سید حسین (۱۳۷۱). سه حکیم مسلمان (احمد آرام، به ترجمه). تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

محمدی کیا، طیبہ (۱۴۰۱). انسان و سیاست در فلسفه سیاسی ابن سینا. دوفصلنامه علمی - پژوهشی حکمت سینوی، ۲۶(۶۸)، ۷۴-۵۱.

ناظرزاده کرمانی، فرناز (۱۳۷۶). فلسفه سیاسی فارابی. تهران: دانشگاه الزهرا (س).

Rosenthal, Erwin J. (2009). *IBN SINA: The synthesis political Thought in Medieval islam Cambridge*. university press, 143-156.

Rosenthal, Ervin J. (1958). *Political Thought in Medieval Islam*. Cambridge: Cambridge university press, p. 121.